

”Teiste kogukondade mõjust Eesti rahvakultuuri arengule.”

Käesolev lühikonspekt valmis järgmiste allikate toel:

- Ponomarjova, G., Šor, T. *Eesti vanausulised*. Tartu: Kirjastus HUMA, 2006.
- RAJANDO, Kristina. *Paikkonna eripära väärtustamine käsitöötunnis*. Tallinna Ülikooli käsitöö ja kodunduse didaktika õppetool. Tallinn, 2000.[Diplomitöö].
- Truusmann, J. Petsrimaa setud. – *Mäetagused*, nr 19, lk 176-190 [E-ajakiri] <http://www.mäetagused.ee/> (23.07.2007).

Teemad:

1. Rannarootslased:

Eesti rootsise asustuse kujunemine, privileegid
Tegevusalad, olme
Kultuuriline areng
Usust Vormsi näitel
Rahvarõivad ja -kombed

2. Ida- ja Kagu-Eesti kogukondade kujunemine, usk, kultuur:

Peipsivenelased (vanausulised)
Poluvernikud (luterlased)
Petsrimaa setud (õigeusklikud)

1. Rannarootslased:

Eesti rootsise asustuse kujunemine, privileegid

Ida pool Läänemerd ning lõuna pool Soome lahte asunud rootsi hõime kutsuvad riigirootslased „estlands-svenskar”= eestirootslased, baltirootslased. Rootsikeelses kirjanduses esineb veel ka „aibofolk”, so saarerahvas ja tähistab Pakri saare elanikke. Eestlaste poolt vaadatuna on kodunenud 2 nimetust: „eestirootslased” ja „rannarootslased.” Rannarootsi asustusala paiknesid peamiselt Lääne-Eestis ja saartel, ka Põhja-Eesti rannikuvööndis. Ainult rootsikeelsed alad olid: Ruhnu, Vormsi, Osmussaar, Suur- ja Väike-Pakri, Noarootsi poolsaar ja valdav osa tänapäeva Noarootsi vallast. Tänapäevalgi kehtivad endistes rannarootsi asustuspiirkondades nii eesti- kui rootsikeelsed kohanimed. Näiteks: Noarootsi – Nuckö, Osmussaar – Odensholm, Ruhnu – Runö, Vormsi – Ormsö. Vormsi saare küladel puuduvad eestikeelsed nimevasted. Varasematel sajanditel oli rootslaste poolt asustatud territoorium Eestis tunduvalt laiem kui 19.-20. sajandivahetusel. Kõige varem segunesid rootslased eestlastega Saaremaal ja Hiiumaal. Juba 17. sajandil toimus suurem rootslaste väljaränne

Hiiumaalt Lõuna-Ukrainasse. Sealne rootsi asustus püsis kahes külas kuni 20. sajandi keskpaigani. Teise maailmasõja ajal lahkus valdav osa eestirootslasi Rootsi.

Rootslaste asumine rannikualadele toimus nähtavasti keskajal, 13. sajandi paiku. Asustustunnused räägivad erinevatel aegadel ja erinevatest paikadest nõ kolme lainena Eesti rannikualadele siirdumisest. Kaaluvamaks rootslaste asustamise motiiviks maavaldajate silmis on peetud eeskätt majanduslikke asjaolusid.

1294. aastal andis piiskop Jacob Haapsalu linnale seadustekogu koos lisamäärusega, kus mainitakse esmakordselt eestirootslasi linnakodanikena, kel oli õigus omada kinnisvara ilma mingite kitsendusteta. Eestlastest linnakodanikele kehtisid samal ajal teatud kitsendused – nad ei saanud lastetuse korral pärandada oma vara linnast väljas elavatele sugulastele. On üldteada, et eestirootslastest talupoegadele kindlustati samad õigused, mis neil olid olnud nende endisel kodumaal ühendatud Rootsi-Soome riigis. Privileegikirju kinnitasid ka kõik hilisemad Vene valitsejad. Rannarootslased olid „vaba rahvas”, keda ei saanud müüa, nende liikumist ei piiratud, nad võisid vajadusel otse kohtute jt kõrgemate instantside poole pöörduda. Õiguslikus mõttes allusid nad otse riigile. 16. sajandi algupoolel seadustati tõsiasi, et kui rootslane oma põliselt asualalt lahkus, siis peeti teda eesti („mitteskasa”) lihtrahvaks ja koheldi vastavalt. 17. sajandil talumaadele rajatavate aadlimõisatega tekkinud konfliktid sundisid lahkuma paljud rootslased.

Tegevusalad, olme

Põhiline kalapüük, karjakasvatus, lisandusid põllundus, meresõit, hülgepüük (viimane eriti Ruhnu saarel). Olulised olid karjamajandusest tulenevad piimaproduktid, iseäranis juust, mida toodeti ainult rootsi taludes. Karjamajandus oli rootslastel eestlastega võrreldes enam arenenud. Lambakasvatuselgi oli oluline osa, sest kodus kedratud villast kooti sukki, kindaid, mida müüdi Haapsalus. Kalapüük tähendas muuhulgas ka vete kalarikkuse kasutamist keskaegse kiriku ja kloostri paastukorralduse jaoks. Meri kujunes rannarootslaste põhiliseks elatusallikaks. Tänu heale meresõiduoskusele olid olemas omad kaubaveotraditsioonid, paljud olid tuntud väga heade lootsidena. Tegeldi ka salakaubaveoga – sool, piiritus. Vormsil tegeldi ka lubjapõletusega, telliste põletusega. Teadaolevalt käidi mandrilgi tööl – mehed peamiselt ehitustöödel, naised teenisid leiba teenijatena ning lapsehoidjatena.

Erinevalt eestlaste rehielamust oli rannarootslaste kolmeruumiline elamu rehest lahus (erandiks Ruhnu). Tüüpiline rannarootsi elamu koosnes lahtise koldega esikust, suurest toast ja kambri. Tubade sisustus oli võrreldes eestlaste rehielamuga enam kaunistatud ja mitmekesisem. Elutuba ehitati puidust lae ja põrandaga. Elutoas asetses suur kerisega ahi, kus küpsetati leiba. Ahju ees oli pliit toidu keetmiseks. Algselt kasutati seda tuba ka töötoana, kus oli sees puutööpink ning tehti püüniseid. Elutoast viis uks sahvrise, põrandas oli süvend kartulitele (19. sajandil). Alates 1870. aastast hakati ehitama korstnaga maju. Sellest ajast on majad vooderdatud, värvitud, enamasti kollased või punased, sageli klaasverandaga, õlgkatusega. Rootslastelt sai alguse ka meie taludes kaltsuvaiba kudumise traditsioon. Uuendusena põllunduses võeti väetisena kasutusele adru. Loomapidamishooned ehitati kivist puidust pealisehitisega. Hoonete vahele jäävad tühimikud piirati palkseintega ja kasutati neid loomasööda hoidmiseks. Lahtine külg suleti kuuri või kõrge planguga, sisse pääses ühe või kahe värava kaudu. 1930-ndatel loobuti sellisest hoonete paigutamise viisist. Hiljem ehitati vägevad kivilaudad, mille müürid seisavad siiani. Igas õues oli rehi, ait või mitu aita, laut, suitsusaun, vähestel ka sepikoda. Kirstud aidas olid enamasti punakas-oranži värvi ja suurusega 60 x 60 x 90 cm. Kaane serval kaunistuseks lõiked. Kahe talu peale ehitati pukktuulik. Kõrtside olemasolu saartel varieeruv.

Kultuuriline areng

Alates 17. sajandist õpiti lugema kodus või pühapäevakoolis. 1873. aastal saadeti Rootsist Evangeelse Isamaalise Sihtasutuse poolt Eestisse kaks õpetajat-misjonäri: T.Thoren ja L.Österblom – tulemuseks Noarootsi õpetajate seminar, uued koolid, kontaktid isikute ja seltsidega Rootsis, ringlesid rootsikeelsed ajalehed ja ajakirjad, rootsikeelne raamatukogu Noarootsis Köstri talus, ilmus kalender „Kalender Eestimaa rootslastele” (tõlkes), loodi karskuselts, hariduselts, asutati ajakiri „Randlane” (tõlkes), avati rahvakoole, avati Pürksi rahvapäevakool ja Haapsalus Rootsi Gümnaasium, toimus rootsi laulupidu Haapsalus. Misjonär Österblomi tegevuse tulemusena võideldi Vormsil kahjuks ka rahvakommete, rahvarõivaste kaunistuste, rahvapillide jm sellise vastu, mis kuulutati patuks. Seetõttu hiukandled põletati kogu saarel, rõivastelt kadusid tikandid, pruudi pulmakroon kadus käibelt, ehalkäimist tauniti.

Usuelust Vormsi näitel

Soomest Eestisse elama asunud rootslased tõid emamaalt kaasa ristiusu. Esimesed kabelid ehitati puidust, hiljem kivist. 1740. aastal levis Eesti ja Liivimaal hernhuutus – vennastekoguduse õpetus. Oluliseks sai isiklik Kristuse kogemus, vajadus ärgata, usuliselt

uuesti sündida. Koguduses pidi kõigil olema osalus ja kõigile leiti ülesanded. Hingehoiutöö. Palvetundides nuteti, tunnistati avalikult patte, lauldi rohkelt. Loodi omi koole, kirikus lauldi rangelt eraldi gruppides. Teatavad liialdused hakkasid häirima luteri kiriku pastoreid, selle tulemusena 1743. aastal keelustati keisrinna ukaasiga hernhuutlste tegevus Vene riigis. Vastav usutegevus liikus aga nõ põranda alla ja tegutses edasi. Misjonäride tegevuse tulemusena tekkis hernhuutluse asemele uus ärkamisliikumine, mis levis kogu Läänemaale, tuues kaasa luteri kirikust lahkulöömise. Usufanatismi tekkides peeti jutlusi vabas õhus, et kõik kuulajad ära mahuks. Levisid uued vaimulikud laulud (nn Rootsi trallid ja tantsutükid). „Ärganud” hakkasid ise palvetunde pidama ja lisandus uusi jüngrite gruppe. Usule ärkamine hõlmas 1880. aastate I poolel kogu Vormsi saare – seal olevat ära kadunud joomine, suitsetamine jms. Luteri kiriku tegevuse tulemusena saadeti Österblom tagasi Rootsi. 1886.a. algas salvimine vene õigeusku, millest küll peagi taganeti ja pöörduti luteri kirikusse tagasi. Eesti iseseisvusajal iseloomustas Vormsit konfessioonide paljus.

Rahvarõivad ja -kombed

Eestirootslaste rahvarõivaste kujunemine, mõjutegurid, sh Vormsi rõivaste kujunemine, mõjutegurid, ajaline jaotus, laste rõivad.

Vormsi pulmakombed ja rahvarõivad. Kaasavara, kosimine, kihlus, pulmategelased, pulmamaja, kombestik.

2. Ida- ja Kagu-Eesti kogukondade kujunemine, usk, kultuur

Peipsivenelased (vanausulised)

Peipsi lääne- ja põhjaranniku venelaste rahvusgrupp kujunes erineva päritolu ja usukuuluvusega ümberasujatest. Tuumiku moodustasid õigeusu kiriku jälitamise alt pääsenud vanausulised (**staroverõ**) ja mõisnike juurest ärajooksnud sunnismaised talupojad. Neid kiusati taga Venemaal põhjusel, et 17. sajandi Moskva patriarh Nikon hakkas teostama kirikureforme. Need uuendused ei meeldinud lihtrahvale, kes Moskvast kaugel elas ning kelle spiritualiteet järgis raudse järjekindlusega Bütsantsi traditsioone. Patriarh Nikoni uuenduste läbiviijad olid nii resoluutsed, et nende tegevuse järelm oli suurte masside põgenemine oma ajaloolistelt asualadelt eesmärgiga säilitada oma väljakujunenud usk ja kultuur.

Valge mere äärsed pomoorid ja usutegelase Feodossi Vassiljevi (fedossejevlaste) järgijad said rahupaigaks Peipsi järve kaldaäärsed maad. Vanausulised on erakordselt tänulikud tollastele saksa parunitele, kes aitasid neil maad saada ja toetasid ka ehitusmaterjalidega. Esimesed vene vanausulised ilmusid Peipsi rannikule Mustvee ja Kallaste kandis 17. sajandi lõpus. Vanimaks vene külaks peetakse Nina küla. Suur hulk vene talupoegi asus Peipsi läänerrannikule ja Piirissaarele elama 18. sajandi lõpul. Palju tuldi Poola valdustest Latgalest, osa saabus Vitebski ümbrusest, Novgorodi ja Tveri kubermangust. 18. sajandi algul tegutses Rāpinas mõnda aega vanausuliste klooster. Ehitati mitmeid palvemaju. Novgorodist Eestisse põgenenud kaupmees Nikitin ja üks Moskva bojaar tõid kaasa kirikuraamatuid ja muid liturgilisi tarvikuid. Nikolai I valitsusajal vanausuliste pühakodasid suleti ja lammutati. Keelati vanausu tavade kohaselt ristida, laulatada ja matta. Asutati kirikukoole, kus lapsi õpetati õigeusu vaimus. Säilis vaid üks palvemaja Kasepää külas. Võimude surve nõrgenedes hakkasid vanausulised organiseerima salajasi „tädikoole”, kus anti vanausu õpetust. Tüdrukud saadeti Peterburi ja Pihkvasse õppima lugemist, koorilaulu ja ikoonide tikkimist. Käsitsi paljundati vanu käsikirju.

Fedossejevlaste oli ka Eesti ainsale ikoonimaali koolkonnale ehk Raja koolkonnale aluse pannud **Gavriil Frolov** (1854-1930). Frolovi ikoonimaali koolkond on tuntum Euroopas ja Ameerikas kui Eestis, sest Peipsimaa vanausulisi lasti olla omaette, nagu nad soovisid ja keegi ei tundnud aastakümneid erilist huvi nende tegemiste vastu. Frolovi õpilased aga juhatasid ikoonimaali kursusi Pariisist Vatikanini ja sealt üle ookeani Ameerikani. Eesti kontekstis on kindlasti tegemist hinnatava kunstipärandiga. Samas Frolovi töökoja tegevus tagas vanausulistele vaimselt terve, funktsioneeriva igapäevase usuelu Frolovi eluajal ja teeb seda praegugi, see on aidanud vanausuliste kultuuril püsida nõukogude võimu aastatel ja jätkuda nii terviklikuna kui vähegi võimalik.

Peipsi äärde asunutel olid head oskused ja kogemused kalapüügis, käsitöös ning aedviljakasvatases. Kalapüük kujunes majanduselus väga oluliseks tänu rikastele kalavetele. Samuti olid vene kalurid, võrreldes eesti talupoegadega, soodsamas olukorras, sest nad polnud pärisorjad. Üldine põllumajanduse tõus ja linnade kasv 19. sajandil tõi kaasa avarama turu aedviljadele. 19. sajandi II poolel ja 20. sajandi algul kasvasid peipsivenelased peamiselt sibulat ja sigurit, 1920. aastatest alates levis ka kurgikasvatus. Peipsivenelaste tegevusaladeks kujunesid ka vahetuskaubandus ja ulgtööd. Järjest rohkem vajati ehitustöölisi ning vene pottsepad olid nõutud meistrid nii ümbruskonnas kui ka kaugemal. Peipsi äärde tekkis rida

suuri heal järjel vene külasid, kellel olid laialdased ja püsivad sidemed naabruses elavate eestlaste ning Peipsi idakalda venelastega. Vaatamata ühisele päritolule, säilis peipsivenelaste seas teatav eraldatus usu alusel. Olles küll etnilised venelased, ei samastanud vanausulised end õigeusklikega, vaid leidsid eestlastelt iseolemiseks tuge. Ajapikku sugenes nende arhailisesse vene keelde hulganisti eesti laene. Nõukogude võim likvideeris vanad kultuurharidusseltsid ning alustas repressioone vaimsete liidrite vastu. Kolhoosikord lõi läbi vanausuliste elukorralduse majanduslikud juured, nende külad tühjenesid. Palvemajades käimist jätkasid peamiselt naised ja eakamad inimesed. Vanausu taassünd algas 1995. aastal, kui taastati Eesti Vanausuliste Koguduse Liit. Eestis on registreeritud 11 vanausuliste kogudust – 9 Peipsimaal, Tallinnas ja Tartus kummaski üks.

Poluvernikud (luterlased)

Tänapäeval nimetatakse **poluvernikuteks** e **poluvertsikuteks** vääralt ka Peipsivenelasi ning vanausulisi. Poluvernikud on vene luterlased ja venelaste ning vadjalaste segunemisel Eestis tekkinud rahvakild. 11. sajandi Iisaku kandi külade esimesteks asukateks olid vadjalased. Alates 13. sajandist saabus aina enam venelasi, kes segunesid vadjalastega, pannes aluse poluvernikute kultuurile. Ka Alutagusel tuntakse Iisaku poluvernikuid. Neid, kohaliku luteri koguduse liikmeid peetakse 16. ja 17. sajandil Moskooviast põgenenud vene vanausuliste järeltulijateks. Nende rahvarõivastuses pole ühtset traditsiooni. Kõik nad räägivad eesti keelt, kuid kodune keel on vene keel. Ise peavad nad endid eestlasteks ja solvuvad, kui neid venelasteks nimetada. Sõna poluvernik, vahetevahel ka poluverstsik, tuleb venekeelsest sõnast poluverujuštši ehk poolusklik, sest poluvernikud võtsid küll omaks luteri usu, aga pidasid samal ajal kinni paljudest õigeusu tavadest, kas või vene kombel risti ettelöömine, surnute mälestamine haudadel, ikoonide kummardamine.

1821. aastal kirjutas Maarahwa Näddala-Leht, et Iisaku kihelkonnas on muist rahvast poluweerikud ehk pooleusulised, kes on küll meie usku, aga kannavad vene rõivastust ning räägivad vene ja eesti keele segakeelt, kannavad ristikesi kaelas, löövad venelaste kombel risti ette ja panevad vene kirikusse sattudes pühakujude ette küünlaid. Muidu olevat ajalehe sõnul tegemist hea ja tasase rahvaga. Tänapäevaks on poluvernikute kultuur praktiliselt hävinud, nad eestistusid eelmise sajandi jooksul.

Petserimaa setud (õigeusklikud)

Petserimaal elavad venelased ja setud, keda eestlased nimetavad ka **setukesteks** ja **setu rahvaks**. Venelased nimetavad neid **poluvertsõ**. Petserimaa setud on eestlased, kes on elanud pikka aega tugeva vene mõju all, nii et nende olme ei erine kuigivõrd venelaste omast. Miks venelased neid poluvertsideks hüüavad, sellele pole õiget seletust, sest nad on õigeusu kiriku ustavamaid võsuid. Ehk seetõttu, et nad räägivad eesti keelt ning on ristimisest hoolimata säilitanud rea paganlikke kombeid ja uskumusi, nad pole olnud ka eriti usinad kirikus käijad. Ammusest ajast on setud harjunud koduste jumalateenistustega (ebajumala teenimisega). Pühakujude kapist võis leida sangaga savipotte, mida kasutati kui viirukipanni. Kapid ise olid nikerdustega ja neile laotati mõlemast otsast tikanditega kaetud käterätitaoline pühaserätt. Icoonide ees läideti küünal, milleta ükski setu palvetama ei hakanud.

Peko kultus.

Kust tuleb sõna setu, on raske seletada. Setude asuala piir langes kokku Pihkva kubermangu läänepiiriga: alates Võõpsust mööda Voo ja Mäda (Med'i) jõge kuni Piusani. Piusast mööda kuni Vastseliinani ja sealt natuke lõuna poole Pihkva maanteed. Lõunapiir kulges Irboskani, idapool paiknesid setu ja vene külad segamini. Setud ei ole ümberasukad Liivimaalt, nagu vahel arvatakse, vaid aborigeenid, muistsete läänemere-soome hõimude üks haru, mis asustas kunagi kogu Peipsi tagust ala ja suuremat osa Pihkva kubermangust. Sajandeid venelaste kõrval elades ja neist eluviisilt vähe erinedes säilitasid setud oma rahvuse.

Külad, üksikud hooned ja nende asetus ning sisustus ei erine oluliselt venelaste omast. Suuremad erinevused ilmnevad endise Liivimaaga piirnevates setu küldes. Rahvarõivad, vaimne looming, kohalik keel, elukorraldus ja meelelaad on arhailisemad kui eestlastel. Oma sisemiselt elukorralduselt erinevad setud venelastest täiesti. Keelebarjääri tõttu olid abielud nende vahel harvad, siiski kosisid setu poisid mõnevõrra sagedamini vene neide. Senini valitseb setude ja venelaste vahelistes suhetes teatud vaenulikkus. Setu noored on ikka laulnud ka vene laule, kuid venelased setude omi ei osanud. Ehkki külad paiknesid läbisegi, siiski noorte pidusid peeti tavaliselt eraldi. Vanal ajal olevat setud oma kommetelt märksa rohkem sarnanenud eestlastega, nt varem lauldi 7-keelelise kandle saatel, millest on saanud haruldus. Nüüd lauldakse kandle saateta. Varem kartsid setud õigeusu vaimulikke ja hirmutasid nendega lapsi: „Papp tuleb!” Setude suhted hingekarjasega olid eeskätt materiaalsel laadi: nad pidasid teda ülal ja maksid kiriklike talituste eest. Ettenähtud kirikumoon polnud igal pool ühesugune. Hiljem hakati pappidesse suhtuma suure austusega.

Setud on olnud viisakad, aupaklikud, avatud, sirgjoonelised, külalislahked, töökad, kuulekad võimudele. Teisalt olid setud kangekaelsed ja pöördusid iga väiksema probleemi puhul kohtu poole. 19. sajandi lõpul, ühiskonna muutudes, levis setumaal laialt hobusevargus. Sellega tegeldi lausa perekonniti, ka külade viisi. Petserimaa rahvas omandas Liivimaal halva kuulsuse, seetõttu potisetud valetasid endid öömajale saamiseks Peipsi äärest pärit olevateks. Setud olid eestlaste seas naerualusteks. Sõna setu peeti alandavaks ja halvustavaks hüüdnimeks. Varasem kooliharidus jäi neil napiks, sest probleem tekkis vaid vene keelt valdavate õpetajatega. Vaimne looming on setudel väga rikas – laulude (pulmalaulude), muinasjuttude, mõistatuste, vanasõnade poolest.

Rahvarõivad, kombestik.

Abistavad ja täiendavad kirjandusallikad:

1. Andresen, L. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I*. Vilnius: Avita, 1997.
2. Ariste, P. *Rootsi*. Tallinn, 1935.
3. Ariste, P. (1935). Eestirootslased. [WWW]. <http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?lk=11458> (17.07.2007).
4. Berg, E., Kulu, H. Peipsivenelased: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid. – *Akadeemia*. 1996, nr 6.
5. Dahl, E. J. Vormsi ajalugu Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana. Tallinn: Kultuurimälestiste Projekteerimise Instituut, IV 85060, arhiiv nr A-1454, 1973.
6. Danell, S. *Kuldrannake*. Tartu: Ilmamaa, 1999.
7. *Eesti Talurahva ajalugu I*. / J. Kahk, E. Tarvel, H. Ligi, E. Tõnisson, A. Vassar & A. Viires. Tallinn: Olion, 1992.
8. Eisen, M. J. (1929). Rootsi kuningate hauad Eestis. [WWW]. <http://www.muuseum.haapsalu.ee/print.php?show=11505&lk=11461> (17.07.2007).
9. Erenberg, M. Iisaku kihelkonna venelaste – poluvertsikute – mütoloogilist terminoloogiat. – Rmt.: *ERM Aastaraamat IX-X*. 1934, lk 105-112.
10. Habicht, T. *Rahvapärane arhitektuur*. Tallinn: Kunst, 1977.
11. Hagu, P. Setu viljakusjumal Peko. – *Keel ja Kirjandus*. 1975 nr 3, lk 166-173.
12. Hagu, P. Setude etnogenees agraartavandi valgusel. – *Keel ja Kirjandus*. 1978 nr 10, lk 616-623.
13. Hiiemäe, M. Päiv ei ole päiväle veli. Lõuna-Eesti kalendripärimus. – Rmt: *Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetised*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006 nr 22.
14. Hiiurootslased. [WWW]. <http://www.wikipedia.org/wiki/Hiiurootslased> (17.07.2007).
15. Jansson, T. Eestirootslaste ajalugu – 700-aastane euroopa vähemusrahvus. [WWW]. <http://www.estlandssvenskar.org.ee/documents/projektikirjeldused/TorkelJanssonEestirootslasteajalugu.pdf> (17.07.2007).
16. Jääts, I. Setude etniline identiteet. – Rmt: *Studia Ethnologica Tartuensia*. Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool 1998 nr 1.
17. Kaarma, M., Voolmaa, A. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.

18. Karling, S. *Vormsö kyrka*. Haapsalu, 1937.
19. Kasema, M., Sarv, V. Setu hällitused. – Rmt: *Ars Musicae Popularis*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1999 nr 13.
20. Konsin, K. *Kudumid*. Tallinn: Kunst, 1999.
21. Kruus, H. *Eesti ajalugu II*. Tartu, 1937.
22. Kurrik, H. Näärikroonid. – Rmt.: *ERM Aastaraamat IV*. Tartu, 1928, lk 57-77.
23. Kõivupuu, M. Ristipuud Lõuna-a Eesti matusekombestik. – *Akadeemia*. 1997 nr 1, lk 35-61.
24. Küng, A. *Rootslaste jälgedes*. Tallinn: Kupar, 1991.
25. Laul, S. Eesti kagupiiri ja Setumaa kujunemine. – Rmt.: *ÕES Aastaraamat 1988-1993*. Tartu, 1995, lk 142-151.
26. Laul, S. Lõunaestlaste ja volgasoomlaste ühiskultuurist. – *Keel ja Kirjandus*. 1997 nr 9, lk 577-584.
27. Laul, S. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.-500 p.Kr.). – *Muinasaja teadus 9*. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad 7. Tallinn, 2001.
28. Laid, E. Petseri laad etnograafiliselt seisukohalt. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XI*. 1937, lk 55-82.
29. Leppik, Jaan. J. Pomooride saaga eesti moodi. [WWW].
http://www.starover.ee/est/articles_research.html (17.07.2007).
30. Lõuna, K. *Petserimaa*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003.
31. Manninen, I. Setude ehitused. – Rmt.: *ERM Aastaraamat I*. 1925, lk 53-88; II. 1926, lk 103-128.
32. Moora, A. *Peipsimaa etnilisest ajaloost*. Tallinn, 1964.
33. Niidu, V. Savinõude valmistamisest Petseri ümbruses. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XXXI*. 1978, lk 83-102.
34. Paaver, M-L. Puhta silmaga. [WWW].
http://www.starover.ee/est/articles_research.html (17.07.2007).
35. Pakri ja Paldiski kogumik. – Rmt: *Harjumaa uurimusi 3*. Keila: Harjumaa Muuseum, 1988.
36. Paras, Ü. (1994). Rootslased keskajal Haapsalus. [WWW].
<http://www.muuseum.haapsalu.ee/print.php?show=10818&lk=10816> (17.07.2007).
37. Peipsivenelased. – Eesti rahvakultuur. [WWW].
<http://www.erm.ee/?lang=EST&node=404&parent=205> (17-07.2007).
38. Peko. – Rmt: *Setu rahvuseepos – Setukaiseepos – The Setu Epic*. / Toim. P. Hagu ja S. Suhonen. Kuopio: Snellman-Instituutti, 1995 A18.
39. Piho, M. J. Hurda käsikiri ”Setokeste pühi ja tähtpäevä” etnograafilise allikana. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XXXVIII*. 1990, lk 67-85.
40. Piho, M. Petserimaa venelaste metallehed (16.-20. sajandil). – Rmt.: *ERM Aastaraamat XLVI*. 2002, lk 101-120.
41. Piho, M. Hõbehed Setu pulmakombestik. – Rmt: *Pro Ethnologia 1*.
42. Plaat, J. Vormsi usk. – *Akadeemia*. 1999 nr 2, lk 277-309.
43. Plaat, J. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. – Rmt: *Eesti Rahva Muuseumi sari 2*. Tartu, 2001.
44. Plaat, J. Vormsi usuliikumised 1870. aastatest kuni eestirootslaste väljarändamiseni. – Rmt: *Pro Ethnologia 1*.
45. Põldevee, A. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. – Rmt: *Harjumaa uurimusi 4*. Keila: Harjumaa Muuseum, 2001.
46. Rahvakultuuri paikkondlikud eripärad. – Eesti rahvakultuur. [WWW].
<http://www.erm.ee/?lang=EST&node=205> (17.07.2007).

47. Rannarootslased. – Eesti rahvakultuur. [WWW].
<http://www.erm.ee/?lang=EST&node=405&parent=205> (17.07.2007).
48. Rannarootslased ja Eesti riigi kompensatsioonidest. [WWW].
<http://www.muuseum.haapsalu.ee> (17.07.2007).
49. Remsu, O. Surm annab tähenduse. [WWW].
<http://www.temuki.ee/arhiiv/2005/04/lugu21.pdf> (17.07.2007).
50. Rootslased Eestis. Rootsi Rahvaülikool Eestis. [WWW].
<http://www.rre-sfe.ee/?class=document&action=print§ion=292> (23.07.2007).
51. Ränk, G. Eesti rannarootsi elamu läbi aegade. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XLI*. 1996, lk 65-87.
52. Ränk, G. Kalade säilitamisest ja konservimisest Peipsi ranniku külades. – Rmt.: *ERM Aastaraamat VII*. 1932, lk 68-75.
53. Ränk, G. Materiaalne Peko. – Rmt.: *ERM Aastaraamat IX-X*. 1934, lk 176-203.
54. *Setumaa kogumik 1*. Tallinn: Ajaloo Instituut, 2003.
55. *Setumaa kogumik 2*. Koost. M. Aun ja A. Jürgenson. Tallinn: Ajaloo Instituut, 2004.
56. *Setumaa kogumik 3*. Koost. M. Aun. Tallinn: Kirjastus Arheoloogiakeskus, 2005.
57. Sonn, M. *Vormsi*. Tallinn: Maalehe Raamat, 1999.
58. Tampere, H. Eeslaulja ja koor setu rahvalaulude ettekandmisel. – Rmt.: *ERM Aastaraamat IX-X*. 1934, lk 49-74.
59. Troska, G., Šlögina, N. Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XVI*. 1959, lk 153-165.
60. Vanausulised. [WWW]. <http://et.wikipedia.org/wiki/Vanausulised> (17.07.2007).
61. Varunin, P.G. Eestis elavate vene vanausuliste kultuuri uurimisest ja säilitamisest. [WWW]. http://www.starover.ee/est/articles_research.html (17.07.2007).
62. Vassar, A. Lisandeid eesti hõimu uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I-IV sajandil. – Rmt.: *Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik*. Tallinn, 1956, lk 160-190.
63. Viires, A. Eesti rahvarõivaste uurimisest. – *Akadeemia*. 1990 nr 6, lk 1260-1270.
64. Voolmaa, A. Lääne-Eesti saarte rahvarõivaste omapärast. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XXIX*. 1976, lk 189-209.
65. Õunapuu, P. Rannarootsi esemed Etnograafiamuuseumi kogudes. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XXXVII*. 1989, lk 132-144.
66. Õunapuu, P. Skandinaavia mõjutusi Eesti rannikuala talumööblile. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XXXIX*. 1992, lk 62-71.
67. Õunapuu, P. Ühe rahva kultuuri lõpp etnograafi silmade all. ERMi päästeekspeditsioonid rannarootslaste aladele 1940. aastal. – Rmt.: *ERM Aastaraamat XLVI*. 2002, lk 81-100.
68. Õunapuu, P. Pakri rootslased. [WWW].
<http://www.erm.ee/pakrirootslased/Main.htm> (17.07.2007).